I

Чорнобривий паровоз закашляв десь далеко колесами, несміло засвистів у степу, і замурзані села виглянули із-за горбів здивовано, а Половецьке назустріч аж поклонилося, наче хотіло сказати: "Добридень вам!" Але засіяв сіянець дощ, заїмжилося, і село не поздоровкалося…

А на тихий кашель паровоза підвівся з полу в своїй хаті Антон Родіонович Собачка і, потягаючись, голосно сказав до жінки:

— Не люблю, коли бандит сниться. Секретний агент по бе-бе, а мені цілу ніч, сволоч! сволоч!

Розпатлана жінка, з підсиненим оком, спала поруч; він штовхнув її грубо під бік і в’їдливо, ляскаючи в долоні, гукав:

— Хазяйка!.. Слава Богу, вже день, а ти й досі сонька виводиш... Пора, стара!

Галька, обсіяна ластовинням та великими чорними бровами, злякано подивилась на свою долю — заспокоїлась, а спалені, смутні очі засміялися до Собачки:

— З ким діло маєш, то той і верзеться...

— Нє, ти, бра, послухай: вчора ми поймали на лузі Гарячого, а сю ніч — наче горять копиці сіна, якісь чорні свині лізуть у піч, за ними наші заложники… дядьки танцюють коло вогню і п’ють котъолками самогон...

— Я розгоняю їх із Чабанюком, а Бугаєць Дмитровський (у мене сексотом работає...) під ніс мені котьолок: "Пий, кров-душа, разом з

нами!" І, главне, Гарячий на рижому коні — прямо на мене, командую: "Револьвери!" — сіна горять, а села почорніли, як самогонні апарати...

Галька погладила сонну голівку Палажки, закрила настільником ноги розпаленого на припічку хлопчика і важно зітхнула:

— Бо п’єш... Отак десь гулятимеш, гулятимеш, а банда застукає та й...

Антон Родіонович сплюнув додолу, розтер чоботом, трохи зблід і, скривлений схожий на змерзлого пса, промовив:

— Горілий самогон, говорив тов. Джемс, вредно пить...

Він почав лащитись до жінки:

— Дурочка ти, да ти знаєш, що таке твій Антон Родіонович? Думаєш, отак без рукавиць і на той бік пошлеш... го, го! О, я можу ще тепер зжити декого, хай не гавкають — "бандит був — бандит зостався..." О! Ну, от... знов своєї: "Надоїв людям — услід плюють..." Плювать мені на людей, знаєш це? Ет! Правду говорить про женщину тов. Джемс...

От серед цього саме місця Антон Родіонович натяг лівий чобіт на ногу і змінив свою думку:

— Готуй снідання, а Палажка хай катне до комнезаму за підводою... Сьогодні говорю учителям, хе, контрреволюціонери, промову... Ми только лучшего хатім... — І далі різко гукнув на всю хату: — Снідать — раз, онучу без рубців знайти — два і чарку до снідання — три!

Галька:

— Уже стерявся...

І Антон Родіонович почав снідать; жінка підносила, а заспані діти попрокидались і, злякані, поглядали з печі на батька і мовчали; правда, іноді падало на прилавок, до матері, якесь необережне дитяче слово: "Мамо, а нам сальця", але батько протирав тоді заплакане вікно і незадоволено їв із салом своє слово:

— Азіяти.

...На печі шепотіла осокою дітям баба Оксана:

— Ваш батько виписує душі, як у граматку, а потім п’є та матір б’є...

І діти боялися батька: коли настане вечір, він уздечку з кілочка та до матері п’яний кричить:

— Ти проти власті йдьош? Уб’ю гадюку!

П’яний падав на долівку, бив лобом підніжку столу, блював... а мати слала долі куль соломи, кожух — клала спать, і сама бігла замикати двері — боялася...

"...І виписує душі, як у граматку, а потім п’є та матір б’є..."

Собачка надів порепану од сонця кожану куртку, накинув дощовика, засунув за пояса револьвер, грюкнув дверима і вийшов. Аж до самих Смутних горбів Антон Родіонович думав:

"Що казав тов. Джемс про женщину? Женщина і проізводство..." Він засміявся сам до себе і сплюнув:

— Хіба з таким жлобом, як моя жінка, може бути проізводство? Культури ніякої, неграмотна, а політики совершенно не понімає... Ех, свєт!..— Останні слова були вже із термінології самого лише Собачки.

— Но, но, но-о... Оддиш трохи, не смикайся,— приказував під горбом якийсь кліщуватий, з рижою борідкою дядько до коня; побачив Собачку, обтер повагом мокре обличчя і влесливо, хитро засміявся:

— Антону Родіоновичу привіт...

А Антон Родіонович тільки одно слово:

— Здрастуй,— тихо.— А продналог! — голосно, і паче в серце голкою кліщуватого — "не везе!", одкотив комір дощовика і пішов.

Дядько скривився:

— Пролог... Н-но!

Ударив коня, засвистіла під колесами грязь, і віз спинився; дядько кинув услід Собачки слинявого матюка, сіпнув за віжку і люто запитав голу вербу:

— Га? Пролог, каже, а! В банді крутився і тут крутиться,— міркує кліщуватий.— А... но! Стала слухать, гадова душа!

Повернув пужално, із усієї сили ударив коняку — сіпнула, а він підклав плече під полудрабок, і побичувались на гору.

І Половецьке ранком було таке убоге... обсмикана скотиною стріха на повітках, голе обчухране дерево, а через дорогу од колодязя пройшла з повними відрами боса, у кропив’яній, з мішків, спідниці дівчина і хлюпнула коло воріт водою...

Грязь, дощі...

— Спасибі, хоч дорогу з повними відрами перейшла,— подумав дядько і тугіше підперезав пасок шинелі.

II

Волость, перемальована на виконком, нагадує стару миколаївську троячку, залиту олією, що блищить сірою осугою, а кінчики покусані часом,— так от кулі покусали бляшану покрівлю волості, у вікнах — тонка шалівка, а підлога — пізно заоране поле... З’їзд.

І коли розтрушує городняком учитель Матвієць, здається, засіває поле; це нічого, що в кутку, де була колись ікона пам’яті Олександра III, стоїть тепер бюст Шевченка, а над ним плакати:

"Бей по Колчаку! — звал Октябрь.—

Бей по Деникину! —

Бей по Петлюре!" —

а хтось, голодний на папір, одірвав цигарок на три і неграмотно дописав: "Бей бандитов — эксплоататоров народной крови".

Матвієць на все це дивиться косо, обережно, а сміх його — тоненький, їдкий і сковзається на обличчі учителя Черевички, і радо ловлять у дверях його очі обпалений вітром вид Одарки Костянтинівни... Він показує на газетні рядки і голосно, щоб чули учителі, що крешуть коло вікон огонь, читає газету...

— Прикурюємо... з’їзд так з’їзд — Антон Родіонович слово скажуть...

— Ша, Чечевичко...

"Революційна Європа. По радіо з Науена нас (хі-хі) повідомляють: Європа в революційній небезпеці: в Англії, Америці, Франції перепродукція товарів досягла... безробіття грізною хвилею..."

І кидає на стіл газету. Одарка Костянтинівна хіхікає: її лисиче обличчя, коли зустрічає розумні Матвійцеві очі, робиться кокетливо-пишним, серйозним, а слова його вона вичитує сама,— але до розмови встряє отак собі, за здрастуйте, розхристана бурсацька постать Чечевички, і на хвилину робиться смішно:

— Я так думаю, хай там собі безробіття, а нам аби кращий пайок давали, або хоч би консерви... ги, ги! — Він дурнувато оглядає своїх товаришів по школі і підходить до Матвійця: — Правду говорю чи ні? — запитує Чечевичка і безцеремонно простягає руку до капшучка з тютюном.

Одарка ніжно торкає Матвійцеву руку, випростовується і сумно зітхає, отак, наче хоче вимовити гаряче "ех!..", і раптом перебиває його мислі:

— Я чула,— тихо починає вона,— що ваш зятьок над сестрою знущається, чого ви мовчите?

У Матвійця нервово тремтить брова:

— Собачка — бандитський намул, ім’я якому смерть, але не я, я не можу, хтось поклав до мого серця жаль... ні.

І шумить сива шапка Чечевички:

— Ану, гайда до школи: Джемс, Антон Родіонович — всі, треба починати...

— Антон Родіонович... бідна ж моя сестра...— сумно проказує Матвієць, кидає недокурок і перепускає до дверей Одарку Костянтинівну.

— Ох-х і яблучко да революція,

А бандитським дядькам да контрибуція... —

випльовує в осінню грязь гармонія продбатальйону, затихає, а Матвієць чогось думає про устілку, що промокла в правому чоботі, і стомлено сміється.

Шкільні двері, коли одчиняються, позіхають од холоду — не топлено, але по шибках цвіте тютюновий димок, і гаряча пара вилітає у делегатів з'їзду і стелеться по шкільних лавах, де на плямах чорнила синіє, гусне...

До столу підбігає підтюпцем тов. Джемс, маленький, з подзьобаним віспою обличчям, винувато просить (він начміліції) пробачити, але інструктора з центру не буде:

— Начінайтє, товаріщі, самі, а докладчік сдєлаєт Антон Родіонович,— тихо додає він і сідає кінець столу.

Антон Родіонович поправляє кобуру револьвера, вирівнюється і торжественно виходить, наче общипаний гусак, в австрійському галіфе до учительської кафедри.

Матвієць спльовує додолу і закурює; делегати, зачувши ім'я Антона Родіоновича, боязко оглядаються до дверей, притихають, і зала хутко німіє.

— Товариші інтелігенція і селянство! — починає, пильно вдивляючись в обличчя делегатів, Собачка.— Вам ізвестно, хто я такой?

Я — бивший бандит Зеленого, который перейшов чесно к Совєтской власті, і говорю вам: ми знаєм імперіалізму буржуазной Германії й прочих стран, оні на наших шкурах создают красноє, огненноє кольцо, но оні глибоко ошибаються, уже в могилу пошли ті, хто подривал знутрі Совєтскую власть... Я сам, как ізвєсно, половецький куркуль, но за правду всігда умру, і больно смотреть на сельскую інтелігенцію, которая не може принімать участія по збору продналога. Напримєр, що такоє релігія? Само обман! Нєт, ти докажи дядьку, що ето действительно самообман, і не нужно нікакіх ікон — ето картинка, а не Бог... Помещики і капитал строілі не школи, а марнопольку, спрашується, для чого ето? Затемнять народ, жаждущій знанія і свєта; буржуї сознавали, що когда настанет соціалізм Совєтской власті,— оні погибнуть, і вони погибли, но йде жестокая борьба, рєками проливається кров, і експлоататори народной крові — бандити, напримєр, поймали курінного третього куреня, котрий перейшов, как і я, чесно, і повісили на стовпі разом із собакою, а хто ж, сознательний, не согласиться, що ето звєрство? І когда йдьоть борьба не на жизнь, а на смерть, тогда нужно акуратно здать продналог:

не думайте, що я не сознаю, какая ето трудность, да, наш дядько покіль не загремить, не перехреститься, но время не жде, дорога тепер плоха, значить, підвозить треба скоріше...

Раз ти здав продналог, тогда не будеш нарікать, що Антон Родіонович не дає дихать, нет, я тебе пальцем не трону... потому ти чесний гражданин, а не бандит. Не помагай імперіалізму, который здавив железной рукой красную винтовку, хоче потопить в крові революцію, а здавай продналог. Правильно говорю ілі нет? Ето важний вопрос, і я ставлю руба: хто проти? Я окончив...

Чечевичка ляскає в долоні і розгублено бігає очима по делегатських обличчях, тоді посеред школи вимальовується у синьому диму подзьобане віспою лице тов. Джемса — винувате, з розломленою від здивування бровою, що починає підскакувати в такт його промови:

— ...Нужно, наконец, сознать,— шекеряючи каже Джемс,— за что ми, рабочіє, прішлі на село... Знаєм, к нам много прімазалось грязних рук, но ето будет потом — вияснім, но я променял станок на вінтовку не для себя, а для всех рабочіх і крестьян. Думаю, товаріщі, ми скопом пойдьом за революцією... Я не умею красно говоріть, как Антон Родіоновіч,— іронічна посмішка застигає на татарському обличчі тов. Джемса. Він, не скінчивши промови, думає: "Нужно узнать побліже Собачку: гноячку прідьотся разрєзать... Завтра достану єго анкету".

Чечевичка схвильовано нахиляється до Матвійця і шепче на вухо:

— Чудак, їй-Богу, тут вопрос о пайках стоїть, а він революцію смалить...

Матвієць не відповідає й думає майже вслух:

— Чечевичка — копія Антона Родіоновича...

— Прєдлагаю, товаріщі, пропєть "Інтернаціонал",— закінчує несподівано своє слово Джемс, і з'їзд, наче зимою школярі, встає, тупає ногами і несміливо починає співати...

—"Яка осіння туга!" — зціпивши міцно зуби, продовжу думати Матвієць, а коли кінчають співати, серйозно відповідає Чечевичці:

— Не безпокойтесь, після з'їзду, здається, кожному дадуть пару білизни...

— Невже? — радісно вихоплюється у Чечевички, але Матвієць каже тільки:

— Ах, яка грязь надворі...

III

Антон Родіонович повертається додому по-старому, напідпитку... І коли доходить до Половецького, знімає з плеча винтовку, закладає п’ять броневих куль і цілиться в перехресну дуплинясту вербу, де повісили повстанці його товариша, і б’є...

Постріл долітає до селянських осель і десь цюкає у старий присішок, а луна глухо лягає на озимину, і після цього ще густіше сіє дощ, і поспішає, сковзається у чорній свиті осінній вечір, і снує над селами тумани...

Разом з ним ковзається Собачка і голосно, наче його слухають учителі на з’їзді, заявляє:

— Ну, от ти — бог,— він додає до цього соромну лайку,— а стій зараз коло верби — і шльопну, брат, тільки блиснеш!.. Бог, гм,— картинка, а когда-нібудь прикажуть тобі — не пускай дощу, і не пускай, сволоч!.. Природа і скопленіє хмар... ето не важно,— продовжує розмовляти Антон Родіонович,— а главне — приходиш додому і пиши анкету: жлоб лягає коло жінки спать, а за доноси я віддячу... а то ще самого візьмуть за же — да в конверт, і будеш, братіку, не агент по бе-бе, а кукальщик... Не служба — ответственность...

Да, говорять інтелігенти... поїду до Риги, чи не поїду?

Жена моя бариня,

Отєць капітан... Отєць капітан...

Антон Родіонович гикає, і пригадавши історичну вербу, починає твердіше ступати:

— Капітан не капітан, а ми: плюнеш, а потім повернешся і — дозвольте витерти.

З туману запирхала коняка, і Собачка, прищуливши голову, гукнув

— Хто їде? Стій!

Коняка на крик оступилась із шляху і різко смикнула воза.

— Стріляю, стій!

— Це я, продналог возив... "Тре сірку добре",— подумав кліщуватий і незадоволено пробубонів: — Спокійніше буде, не гавкатимуть, а то який чорт не прийде — не покладе, а візьме. Петлюра — вози, Денікін — вози... Сідайте, підвезу. Десь добре клюкнули? — безцеремонно поспитав він і стьобнув батогом коняку.

Собачка, скакаючи на воза, спіткнувся:

— Клюкнув,—_ сказав він,— бо служба така... От ти підвозиш мене, а сам, мабуть, думаєш: "Чого ніхто не прислідить оце клишоноге бе-бе, щоб на той бік, га?"

— Я чоловік тихий,— одказує єхидно дядько,— не трогай мене — повік не зачеплю... Задощилося,-.— міняє кліщуватий тему,— прямо день у день дощі, дощі... Хоч би морози підскочили, в газетах, Антоне Родіоновичу, новинок ніяких? Я чув — правда чи брешуть,— Ніколай Ніколаєвич Одес зайняв?

— Брехня,— впевнено одказує Собачка,— ето контрреволюціонери, а хто тобі говорив?..

— Так... на базарі балачки велися... — і маленьке дядькове око пильно вдивляється в обличчя Собачки.

На конячий тупіт вискочив з однієї хати веселий огонь, перевернувся у калюжі, одбив зморене обличчя кліщуватого і плигнув на зелену дугу...

— Млинці печуть,— плямкнув апетитно Собачка,— а я, мабуть, борщ буду доїдать...

— Шуткуєте...— одказав дядько.— Хіба при ваших достатках закашлявся,— Еге, це, правда, на селі дейкали, що ви, Антоне Родіоновичу, благословення жінчине спалили... Тепер люди бачать, як у тебе кришка з столу впаде,— додав він і нетерпляче ждав відповіді Собачки.

— Достатки... Які в мене достатки?.. Дураки! Кажеш, картинки попалив? Нєт, ще висять, але спалю, докажи мені, що імєєш власть — не буду палить, а раз для самообману... Спини коня, треба випить води — пече, брат, горілка!..

"Кого пече, а в кого шкура лопається",— хотів сказати кліщуватий і не насмів, побоявся.

...У хаті Антона Родіоновича, коли він підійшов до вікна, ще світилося: жінка латала його чорне галіфе, розірване на якомусь весіллі, а Палажка читала матері пісню про трьох сестер, що неоднакову долю мали... І бігли тоді, як дощ із дикої груші під їхнім вікном, материні сльози: "І голки за сльозами не втягнеш, і нитки не бачиш за кулаками..."

— Якби не твоє ластовине щебетання, дочко, давно б уже твій батько молоду жінку мав,— приказувала Галька і, зітхаючи, підводила

голову до ікони Матері Божої, ковтала сльози. Нахилилась до столу, втерла лице настільником: — Читай, дочко…

— Плачемо? — скригнув зубами коло вікна Собачка і постукав прикладом у двері. Галька схопилася з подушечки, де сиділа, і вискочила до сіней впускати чоловіка, на порозі стала:

— Оце, мабуть, моя смерть іде…

Палажка побіліла, затрусилася і була схожа на підстрелене каченя: сіра спідничина, синя стрічка та ясні очі з пухкими бровами…

— Ждала?!

І дзвінкий лящ засвистів у сінях і важко ліг на змучене лице Гальки, а мокрий дощовик Собачка кинув додолу, поклав револьвера на стіл і скомандував у повітря:

— Роздягай, чого стала?

Галька роздягла… Листки з піснею про трьох сестер зайнялися перед її очима, захлинулась десь на припічку гарячими сльозами Палажка, — випали…

— Вечерять єсть?

— Ушки з ряжанкою, я думала ви не прийдете…

— Давай! Не могла полатать удень? Розсвітилася — досвіток хочеться… у-у, жлоби нещасні!..

Миску з ряжанкою Антон Родіонович кинув жінці під ноги, сам сів на покуті й гукнув:

— Дайош служебную папку!.. Бачиш,— звертається Собачка до Гальки,— всякий жлоб лягає спать, а ти за його, гада, анкету пиши, какоє настроєніє... чого ти хлипаєш, пошла спать...— гидка лайка випльовується на долівку, і в хаті тихо шелестить старечий голос баби Оксани:

— Не плач, дочко, не ти перша, не ти — остання...

До вікна заглядає сліпа осіння ніч і слухає безпорадні слова старечі:

— Молися... Хай пише людські душі в граматку, хай записує людську кров... Молися...

Антон Родіонович розгортає анкету "секретних свєдєній по борьбе с бандітізмом", довго дивиться на велику, наче соняшник-пустоцвіт, печатку, де на ободочку переломлюються літери "особоуполномочєнний на...", осміхається, потім слинить чорно-синій олівець і напівголосно приказує — пише:

— Ну, і посажу... побачу, як твоя Одарка Костянтинівна прийде пропуск просить... ха, побачу.

— Давно лі работаєте по бе-бе? — делікатно запитує Собачка анкета. — Партійні лі, соціальноє положеніє і національность...

"Безпартєйний,— старанно виводить рука Антона Родіоновича,— но чесно перейшов із банди Зеленого к Совєткой власті, когда сидів 4 місяці в особом отдєлі (і як я тільки спас свою шкуру. От обдурив, а мені тепер однаково, хоч чорту служитиму), бо,— рука Собачки труситься, він єхидно сміється й розгонисто пише, — бо тогда єще не укрипилась в мойом районі соввласть, а був полний наш бандитизм, которий іскоринявся, і продолжається мною скореняться, но честь імєю донести товаришу особоуполномоченному".

— Хотів би я знать, який це гад сдєлав на мене донос за рядна і настільники бандитов...—— запитує сам себе Собачка і відповідає: — за пунктом національності:

"Настільники і рядна я представив по описі разом з хлопцями, коли сопровождав бандита Ярового, а що не оказалось — не знаю, по всей вероятї думаю, що пропали в дорозі, при сопровожденії, бо,— ставляє крапку Собачка.— Не всі ще явилися на амністію, а єсть нєкоторі в Гудимовому лісі, котрих не вияснив, з яких сел, а на подозренії в мене учитель Матвієць — зв’язок, і Костюченкова Мокрина, котора гонить самогонку..."

Перед очима Антона Родіоновича перебігає п. 27 анкети:

"Отношеніє мєстного насєлєнія к релігії?"

..."Отношенія никакого пока сдєлать ніззя, бо всі ходять до церкви — каждоє воскресєніє, особенно старики й баби, а вред от етого я поясняю й на сходах, і так, у балачках..."

Він кладе на стіл олівця і, щось пригадуючи, важко підводить голову до темних, у павутинні з васильками, ікон і мовчки тягне, скригаючи зубами, рушник,— а коли зривається з дерев’яного кілочка (у нього ще дідівська хата) жінчине благословення — Мати Божа з Христом на руках, кидає додолу й дико, скажено б’є чобітьми...

— На, на, на! — божевільно кричить Собачка.— докажи мені, що ти не картинка? Ану, докажи... — Наступивши ногою на образ Христа, запінений, він ловить перелякані од жаху очі Гальки, хватає й за коси, валяє додолу і — знущається: — Цілуйся з своїм Богом... Цілуйся, бо сьогодні я тебе рішу...

Палажка:

— Тату, попалили ікони — мати мовчали, не вбивайте їх та не сиротіть нас...

Собачка сидить на лаві, і захеканий од бійки, спльовує додолу із прикушеної губи кров і тупо дивиться на суворий портрет Шевченка в шапці; перед ним стоїть на колінах Палажка і обмиває сльозами чобіт.

— Хай не повстає проти мене... Понімаєш? Правда, Тарасе Григоровичу? — звертається він до Шевченка.— Не повставай, палю — знаю: мене спалять гади... Е, ти тоже гайдамацька нація... — мляво, стомлено закінчує Антон Родіонович і п’є воду.

І побита, замкнена в коморі, лежить на голому помості Галька; до неї доносить дика вулиця Половецького якісь шматки пісень чудних та кривавих.

Лєтєла пуля через гору

да і прострєліла грудь бєлу мою...

У піснях парубоцьких дівоцтво та заміжжя Гальчине біжить у степу темне та невиразне, як осіння ніч...

Тоді глухо кашляє десь чорнобривий паровоз, кашляють колеса, а Галька одкашлює на помост кров і шепче страшні слова:

— Однаково, чи там вмирати, чи тут, однаково...

ЇЇ очі світяться, горять, вона хоче підвестися і непритомна падає на засік з чужою пшеницею і, прислухаючись до свого голосу, каже:

— Уб’ю...

Собачка гасить каганець, кладе на долівку подушку, поруч рушницю і з лайкою виводить останні слова анкети:

"Для примера сам спалив ікони..." Перевертається на лівий бік, підсовує під голову рушницю і хоче заснути, але підводить голову — і перед ним нерозгаданий стоїть після з’їзду Джемс: "Для чого йому моя анкета? Хіба, може, знову хоче посадити до "дідової" хати? А він, здається, може? Голова стомлено падає на крайок подушки, і по хаті починає метушитись сонний горілчаний дух. Собачка спить.

До хати Антона Родіоновича підходить забрьохана, сліпа осіння ніч, заглядає у вікно, сідає на причілку, коло собаки, і жде.